

ZÁVĚR:

KGB V RUSKU A VE SVĚTĚ

Vedoucí představitelé centrály ještě deset let před rozpadem Sovětského svazu hodnotili vyhlídky na úspěch své aktivní politiky ve třetím světě poměrně optimisticky. Vietnamskému ministrovi vnitra Fam Hungovi Andropov u příležitosti jeho návštěvy v Moskvě v říjnu roku 1980 sebevědomě řekl:

Sovětský svaz o světové revoluci už jen nehovoří, on k ní napomáhá. SSSR buduje mocný vojenský a ekonomický potenciál, který je pro socialistické země a další pokrokové síly světa spolehlivou ochranou ... Proč USA a další země Západu v sedmdesátých letech souhlasily s uvolňováním napětí a pak svou politiku změnily? Protože imperialisté si uvědomili, že zmírnění mezinárodního napětí prospělo socialistickému systému. V tomto období došlo k osvobození Angoly, Mosambiku, Etiopie a Afghánistánu.¹

V téže době si budoucí DCI Robert Gates povšiml, že nejen v Moskvě, ale i „Ve Washingtonu bylo jasně cítit, že Sověti a jejich satelity na celém světě ‚postupují‘.“² Vítězní nikaragujští sandinovci Moskvu tajně informovali o tom, že mají v úmyslu přeměnit se na avantgardní marxisticko-leninskou stranu, jež by ve spojení s Kubou a zeměmi sovětského bloku šířila revoluci po celé Střední Americe.³ Andropov rozhodně neměl v úmyslu postup „světové revoluce“ brzdit a umožnit tak návrat uvolňování napětí z počátku sedmdesátých let. Jeho nepřátelský postoj ke Spojeným státům a podezřívavost vůči nim dosáhly vyvrcholení v lednu roku 1981, kdy byl do funkce prezidenta USA uveden Ronald Reagan. O čtyři měsíce později zahájily KGB a GRU společnou operaci RJAN, největší sovětskou zpravodajskou operaci studené války, jež měla odhalit – ve skutečnosti neexistující – plány Reaganovy vlády na první jaderný úder.⁴

V době, kdy byla operace RJAN zahájena, už Brežněv víceméně pouze podepisoval politická rozhodnutí jiných. Valerije Boldina, který se v roce 1981 stal asistentem Michaila Gorbačova, pohled na Brežněva, vysedávajícího s prázdným pohledem na schůzích politbyra, šokoval:

Většinou jen přečetl poznámku, kterou mu asistenti připravili a napsali na zvláštním psacím stroji velmi velikými písmeny. Často byl tak zmatený, že četl tytéž věty stále dokola, a pak se zoufale rozhlédl, jako by svoji bezmocnost přiznával.⁵

V posledním, dosti nedůstojném období Brežněvova dlouholetého tělesného i duševního úpadku byl Andropov odhodlán nahradit jej ve funkci sovětského vůdce, ukončit domácí „období stagnace“ (jak se této době později říkalo), postavit se proti údajné jaderné hrozbě Reaganova režimu a upevnit sovětské vítězství nad hlavním protivníkem ve třetím světě. V rámci příprav na dynamičtější období, jež chtěl Andropov zahájit, se rozhodl učinit bezprecedentní krok a realizoval vůbec první sovětské aktivní opatření, které kdy bylo zaměřeno proti nejvyššímu sovětskému představiteli. Andropov cynicky navrhl, že Brežněv by se měl pro zvýšení své osobní autority častěji objevovat v televizi – ve skutečnosti chtěl docílit toho, aby veřejným odhalením stále větší nemohoucnosti a pomatení generálního tajemníka prokázal, že je nezbytné, aby se role energičtějšího vůdce ujal on sám. Brežněvova zchátralost se stala hlavním tématem šeptem předávaných politických vtípů, jež byly pro většinu sovětských občanů jedinou dostupnou formou politického nesouhlasu. Patřila k nim i tato podoba Brežněvova denního programu:

9:00	oživení
10:00	snídaně
11:00	udělování medailí
12:00	dobití baterií
14:00	oběd
16:00	přebírání medailí
18:00	podepisování důležitých dokumentů
20:00	klinická smrt
21:00	oživení

Západní novináři a zpravodajské služby tak získali nejen více příležitostí pozorovat zhoršující se zdraví generálního tajemníka, ale také se dozvídali senzační historky, které prozrazovaly, že KGB vyšetřuje členy Brežněvovy rodiny a jeho nejbližší spolupracovníky kvůli korupci. Například Brežněvova dcera Galina prý měla poměr s moskevským playboyem, jemuž se přezdívalo „cikán Boris“, který měl spolu se členy Moskevského státního cirkusu patřit ke gangu pašeráků diamantů. Galinin manžel, generál Jurij Čurbanov, byl odvolán z funkce náměstka ministra vnitra. Šířily se také fámy o sebevraždách a dokonce i vraždách, k nimž v řadách těch, kdo se do korupčních sítí zapletli, mělo docházet.⁶

V listopadu roku 1982 Brežněv konečně vydechl naposledy a Andropov se stal prvním předsedou KGB, kterého politbyro zvolilo do čela strany.⁷ Jak vyžadovala tradice, nejprve drahému zesnulému Leonidovi Iljiči, jehož pověst tajně podkopával, pokrytecky vzdal čest: „My, jeho blízcí přátelé, kteří jsme s ním v politbyru spolupracovali, jsme poznali osobní kouzlo, jímž byl obdařen, jeho velikou sílu, která nás v politbyru spojovala, velikou autoritu, i lásku a úctu, jíž se těšil mezi všemi komunisty, u sovětského lidu a národů celého světa.“

V té době se však již rychle zhoršovalo i zdraví Andropovovo. Po třech měsících už pocíťoval značné tělesné problémy, neboť musel kvůli selhání ledyin podstupo-

vat pravidelnou dialýzu a většinu práce byl nucen vykonávat na zubařském křesle s knoflíkem v opěrce, s jehož pomocí pro zmírnění bolesti často měnil polohu. Vážnost jeho onemocnění byla přísně střeženým tajemstvím. Dobrynin vzpomínal: „Sověťští velvyslanci včetně mě neměli ani ponětí, jak vážně je nemocen.“⁸ Namísto toho, aby během čtrnácti měsíců, kdy byl Andropov u moci, sovětské úspěchy v rozvojových zemích vrcholily, jak původně zamýšlel, staly se obdobím, kdy se začalo rozplývat přesvědčení, v němž se centrála stále utvrzovala, že ve třetím světě lze studenou válku vyhrát. V Afghánistánu sovětská armáda zabředla do války, v níž nemohla zvítězit, a spojenci Sovětského svazu ve třetím světě, zvláště pak v Africe, evidentně nebyli schopni své řeči o socialismu přeměnit ve skutečnost. Ve srovnání s počátkem tohoto desetiletí radikálně změnil názory i sám Andropov. V jednom ze svých posledních projevů, který pronesl v červnu roku 1983, než jej nemoc přinutila zcela zmizet z očí veřejnosti, na plénu ústředního výboru řekl:

Jedna věc je prohlašovat socialismus za svůj cíl, a úplně jiná věc je ho budovat. K tomu je zapotřebí určitá úroveň výrobních prostředků, kultura a společenské uvědomění. Socialistické země vyjadřují solidaritu s těmito pokrokovými státy [ve třetím světě], podporují je v oblasti politiky a kultury a dbají na posílení jejich obrany. Také v rámci našich možností přispíváme k jejich hospodářskému rozvoji. Celkově vzato však mohou tyto země docílit hospodářského rozvoje, stejně jako veškerého společenského pokroku, (samozřejmě) pouze díky práci jejich lidu a správné politice jejich vedení.⁹

Aktivní politiku Sovětského svazu ve třetím světě však brzdila nejen nízká úroveň „výrobních prostředků, kultury a společenského uvědomění“, ale také katastrofický propad sovětské ekonomiky, jehož rozsah si Andropov nebyl schopen připustit. Naděje, které země třetího světa v padesátých a šedesátých letech často vkládaly do sovětského vzoru jako podrobného návodu k modernizaci svého vlastního hospodářství, se téměř rozplynuly.¹⁰ Andropov se svým údajně reformním vedením Brežněvovo „období stagnace“ jen prodloužil. Symbolem postupného rozkladu sovětského systému se po Andropovově smrti v únoru roku 1984 stalo zvolení nového představitele strany, bývalého Brežněvova kamaráda, dvaasedmdesátiletého, smrtelně nemocného Konstantina Černěnka, jenž byl dokonalým ztělesněním skalního aparátčíka a který svými intelektovými schopnostmi zdaleka nedosahoval Andropovovy úrovně. Černěnko sotva dokázal na Andropovově pohřbu překotat krátký smuteční projev, který mu předem napsali. Dr. David Owen, který se jako představitel britské sociálnědemokratické strany pohřbu zúčastnil, správně usoudil, že trpí rozedmou plic.¹¹ Černěnko měl před sebou už jen třináct měsíců života. Tělesná zchátralost celého politbyra se stala pravděpodobně hlavním tématem ilegálního sovětského politického humoru – viz například tato anekdota:

Otázka: Co má čtyři nohy a dvacet čtyři zubů?

Odpověď: Krokodýl.

Otázka: Co má dvacet čtyři nohou a čtyři zuby?

Odpověď: Politbyro.

V sovětských politických postojích vůči třetímu světu jako by se fyzické vyčerpání většiny politbyra odráželo. Přátelé a spojenci z třetího světa se za vlády Andropova i Černěnka stávali podle názoru Moskvy spíše stále větší zátěží její vlastní přetížené ekonomiky než spojenci, kteří krácejí vstříc celosvětovému vítězství socialismu. Nikolaj Leonov, kdysi přesvědčený zastánce aktivní politiky Sovětského svazu vůči třetímu světu, dospěl k názoru, že sovětská pomoc rozvojovým zemím je jako „rakovinný nádor, který vysává síly churavého organismu naší vlastní země“.¹²

Toto stále silnější rozčarování z třetího světa se však v zásadní změně sovětské politiky odrazilo teprve poté, co se v březnu roku 1985 dostal k moci energický a relativně mladý reformátor Michail Gorbačov. Gorbačovovo odsouzení tradičně zkreslených hlášení 1. hlavní správy bylo nejpřesvědčivějším důkazem „nového myšlení“, s nímž začal během prvního roku ve funkci generálního tajemníka k zahraniční politice přistupovat. Skutečnost, že centrála musela koncem roku 1985 vydat přísný rozkaz týkající se „nepřípustnosti zkreslování skutečného stavu věci ve zprávách a informačních hlášeních zasílaných Ústřednímu výboru KSSS a dalším vládním orgánům“, jasně KGB usvědčuje z jeho dosavadního servilního přístupu k obvyklé politické korektnosti, kterou od něj předchozí sovětské představitelé očekávali.¹³ Od této chvíle již mohla hlášení 1. hlavní správy bez obav přiznávat, že pomoc Sovětského svazu jeho přátelům a spojencům je většinou neefektivní. Gorbačov si uvědomoval, že aktivní politika vůči třetímu světu, kterou Sovětský svaz uplatňoval v předcházejících pětadvaceti letech, nepřijatelně zatížila jeho churavějící ekonomiku a současně vážně poškodila jeho vztahy se Spojenými státy.

Ani Gorbačov však šíleně nákladný proud zbraní a vojenské techniky do Afghánistánu, Nikaraguy, Vietnamu, Sýrie, Jižního Jemenu, Etiopie, Angoly, Alžírka i jinam ze dne na den nezastavil. Politbyro v květnu roku 1986, rok poté, kdy do funkce generálního tajemníka nastoupil, odsouhlasilo „bezplatnou dodávku uniform, potravin a lékařských potřeb pro 70 000 vojáků sandinovské armády“ – přestože sandinovský režim již Sovětskému svazu dlužil 1,1 miliardy dolarů.¹⁴ Program KSSS na rok 1986 se však již o třetím světě téměř vůbec nezmiňoval.¹⁵ Signálem významného přehodnocení politiky vůči třetímu světu se stalo Gorbačovovo rozhodnutí z listopadu 1986, že do roku 1988 budou z Afghánistánu staženi všichni sovětské vojáci.¹⁶ V únoru roku 1987 na politbyru prohlásil, že jedním z hlavních důvodů, proč se nerozhodl pro jejich okamžité stažení, byla snaha omezit poškození pověsti Sovětského svazu v očích jeho přátel ve třetím světě na co nejmenší míru: „Znepokojí to Indii, a znepokojení budou i v Africe. Domnívají se, že autorita Sovětského svazu v národněosvobozené hnutí značně utrpí. A říkají nám, že pokud utečeme z Afghánistánu, přejde imperialismus do útoku.“¹⁷ Gorbačov stále doufal, že z prestiže Sovětského svazu ve třetím světě zachrání, co se dá, ale nevěděl, jak toho docílit.

V době, kdy poslední sovětské vojáci opouštěli Afghánistán, již centrála cítila, že se její mezinárodní síť zpravodajských přátel a spojenců začíná rozpadat. Na poslední schůzce zpravodajských služeb zemí sovětského bloku (jíž se zúčastnily i služby z Kuby, Mongolska a Vietnamu), která se konala v říjnu roku 1988 v Berlíně, se v projevech ozývaly i prvky černého humoru, jaké by byly dříve nemyslitelné. Vedoucí jedné delegace položil otázku: „Co je to socialismus?“ – a pak na ni politicky nekorektně odpověděl: „Ta nejobtížnější a nejkomplicovanější cesta pokroku od kapitalismu ke kapitalismu.“ Ještě když se před deseti lety československý ministr odvážil dát najevo neúctu k Brežněvově životopisu a další oficiální propagandě tím, že v pokoji svého moskevského hotelu vše hodil do koše, oznámili to Andropovovi osobně i styčnému důstojníkovi KGB v Praze, aby podal oficiální stížnost.¹⁸ Tato zpravodajská konference se sice konala více než rok před pádem berlínské zdi, ale panovala na ní již tak pesimistická nálada, že vůbec poprvé nebylo stanoveno datum ani místo další schůzky. Poslední večer, kdy hostitelé provezli její účastníky na lodi po berlínských kanálech a jezerech, si všichni sklíčeně uvědomovali, že se možná už nesejdou. Kirpičenko vzpomíná: „V mnoha případech se loučili navzdýcky. Společenství zpravodajských služeb socialistických zemí přestalo existovat.“¹⁹

James A. Baker III. brzy poté, co se počátkem roku 1989 stal ministrem zahraničí USA, neoficiálně poznamenal, že pokud jde o třetí svět, Sovětský svaz „naznačuje, že je ochoten věci řešit, a ne je komplikovat“. Moskva svým vlivem přiměla Vietnam ke stažení vojáků z Kambodže a přispěla k ukončení dlouhých a ničivých občanských válek v Namibii a Angole.²⁰ Gorbačov v dubnu roku 1989, během státní návštěvy Kuby, jež dříve byla hlavním spojencem Sovětského svazu při prosazování aktivní politiky ve třetím světě, oficiálně oznámil, že Moskva se zřiká své tradiční politiky vývozu socialismu ve prospěch zásady nevmešování. Ve svém havanském projevu prohlásil: „Jsme rezolutně proti jakýmkoli teoriím a doktrínám, které vývoz revoluce nebo kontrarevoluce ospravedlňují.“ Rozzuřený Castro na oplátku uveřejnil spousty zavádějících statistik o úspěších kubánského socialismu a jízlivými slovy neoficiálně komentoval obavy sovětských dělníků z nezaměstnanosti a podivné mizení cukru (hlavní vývozní artikl Kuby) ze sovětských obchodů. Na začátku návštěvy se sice Gorbačov s Castrem při obvyklém rituálu objali, ale při loučení si oba státníci jen chladně potřásli rukama.²¹

Sovětský ministr zahraničí Eduard Ševardnadze v říjnu roku 1989, jen pár měsíců před pádem berlínské zdi, ve významném politickém projevu v Nejvyšším sovětu oficiálně přiznal, že Sovětský svaz porušil invazí do Afghánistánu obecně platné normy mezinárodních vztahů a lidského chování. Stažení vojáků z Afghánistánu se stalo jen nejkřiklavějším příkladem všeobecnějšího ústupu Sovětského svazu z třetího světa. Udržet si vliv u někdejších ideologických a dnes zbídačených spojenců, Angolou počínaje a Nikaragou konče, považoval SSSR v posledních letech své existence za méně významnou prioritu než posilování vztahů s bohatšími zeměmi mimo sféru jeho vlivu, jako například s Brazílií, Japonskem, Jižní Afrikou a Thajskem, které mu mohly jako obchodní partneři přinést větší užitek.²²

Ihned po rozpadu sovětského bloku pokračoval dezorientovaný KGB v někdy nesmyslných akcích zaměřených na udržení kontaktů s třetím světem. Vadim Kirpičenko stál v roce 1990 v čele delegace KGB, která se zúčastnila oslav na počest patnáctého výročí založení DISA, angolského KGB. Zjistil, že v DISA i v jí nadřízeném ministerstvu státní bezpečnosti panuje „větší řád a kázeň“ než při jeho předchozí návštěvě o devět let dříve, a že je smířena s potřebou vyjednávat za účelem ukončení dlouholeté občanské války se svazem UNITA. V souladu s tradičními zvyklostmi, které KGB při takovýchto příležitostech dodržoval, Kirpičenko svým hostitelům slavnostně předal obraz Rudého náměstí, jako kdyby se v Moskvě vůbec nic nezměnilo. Při projevu, jež přednesl na angolském ministerstvu státní bezpečnosti před devíti lety, Kirpičenko mrzelo, že většina jeho posluchačů brzy usnula. Tentokrát k posluchačům, kteří seděli v té největší výhni pod tropickým sluncem, hovořil ministr státní bezpečnosti celé dvě hodiny. Delegace KGB se snažila udržet zdvořilou pozornost a – podle Kirpičenko – v duchu toužila po stínu a po studeném pivu; místo toho dostali její členové silný úžeh.²³

V říjnu a listopadu roku 1990 vedl Kirpičenko další delegaci, tentokrát do Etiopie, která měla projednat vzájemnou spolupráci v oblasti zpravodajství. Na předměstí Addis Abeby stála kostra nedokončeného výcvikového střediska etiopského KGB, které navrhla Stasi a s jehož stavbou se po zhroucení NDR skončilo. Kirpičenko si zřejmě vůbec neuvědomoval, jak jsou jednání mezi zpravodajskými službami dvou režimů odsouzených k zániku bizarní, a jen si poznamenal:

Jednání probíhala ve věčné atmosféře. Etiopané vždy vděčně přijímali naši skromnou pomoc, pozorně naslouchali našim radám, ale současně si také, což je naprosto přirozené, vyhrazovali právo na úplnou nezávislost a svobodu jednání ... Nikdo nás nemůže obviňovat, že bychom někdy ... nutili etiopské bezpečnostní služby do akcí... které by poškozovaly jejich národní zájmy.

Kirpičenko se 1. listopadu stal posledním představitelem Sovětského svazu, kterého přijal prezident Mengistu; oba seděli v křeslech, potažených rudou kůží, s vysokými opěradly, zdobenými srpem a kladivem. Mengistu se ho zeptal: „Co se to v SSSR děje? Mají sovětsko-etioopské vztahy nějakou budoucnost? Na vaši hospodářskou podporu se už nespoleháme, ale rádi bychom vás požádali alespoň o další vojenskou pomoc.“ Mengistu prohlásil, že povstání, které jeho režim ohrožovalo, nebude bez této pomoci schopen potlačit. Na závěr schůzky vyčítavě podotkl: „Vy sami jste nás nasměrovali na cestu socialistického rozvoje, a teď se k nám otáčíte zády!“²⁴

Kirpičenko se v popisu této schůzky ani náznakem nezmiňuje o tom, že by si uvědomoval, kdo je člověk, se kterým jednal – vyšinutý masový vrah, který v letech 1977–1978 ve jménu marxismu-leninismu zabil půl milionu svých dospělých občanů a zároveň přiměl mnoho jejich dětí oblékat uniformy střížené podle vzoru sovětských pionýrů, který mnoho dalších lidí přinutil hladovět, aby mohl nejmocnější armádu Afriky vybavit sovětskými letadly, raketami a tanky v hodnotě 12 miliard dolarů. Půl roku po svém rozloučení s Kirpičenkem musel Mengistu uprchnout do

exilu v Zimbabwe. Rabující lidé, kteří přišli vydrancovat jeho soukromou pracovnu, našli na krbové římsě Mengistuovu fotografii, na níž jej smějící se Fidel Castro poplácává po zádech, na stole bustu Lenina a LP desku Boba Marleyho a v knihovně marxisticko-leninské texty vedle dějin britských králů a královen, které kdysi patřily Haile Selassiemu. Na zahradě pobíhal v kleci vyhladovělý lev.²⁵

V květnu roku 1991, tedy v době, kdy Mengistu odcházel do exilu a svým bývalým sovětským přátelům vyčítal, že jeho údajně marxisticko-leninský režim nepodpořili, se začal rozpadat i Sovětský svaz. Vedení KGB, jehož naděje jak na udržení Sovětského svazu, tak i na zachování existence KGB ztroskotaly, bylo dezorientováno téměř stejně jako Mengistu. Všichni sice nakonec uznali, že sovětský systém má jisté nedostatky, ale z rozpadu Sovětského svazu obviňovali také imperialistické spiknutí zorganizované Spojenými státy. Leonov, který byl v době jeho počínajícího rozpadu vedoucím analytického oddělení KGB, Gorbačova a ostatní v sovětském vedení varoval, že Spojené státy jsou „supem, který se vrhá na Sovětský svaz“, intrikují, aby se „naše národy vzájemně nenáviděly“ a „přilévají oleje do ohně naší vnitřní nespokojenosti“. Když generální tajemník nevěnoval jeho poplašným tajným zprávám žádnou pozornost, Leonov svá varování zveřejnil a teatrálně přirovnal Gorbačovovo odmítnutí dbát výstrah KGB před nebezpečím ze strany amerického „supa“ ke Stalinově neschopnosti věnovat o půl století dříve pozornost informacím rozvědky o smrtelném nebezpečí hrozícím od nacistického Německa.²⁶ Také mnoho dalších důstojníků KGB zveřejnilo dříve tajné konspirační teorie o údajných amerických spiknutích s cílem rozvrátit Sovětský svaz a oslabit jeho celosvětový vliv. Předseda KGB Vladimir Krjučkov (bývalý náčelník 1. hlavní správy) v prosinci roku 1990 prohlásil, že za otravný nedostatek sovětských zásob obilí mohou (neexistující) operace CIA, která obilí z dovozu infikovala. První místopředseda KGB Viktor Gruško (dříve zástupce náčelníka 1. hlavní správy) zase v únoru roku 1991 připsal sovětské finanční problémy stejně nepravděpodobnému komplotu západních bank, který měl oslabit rubl; této konspirační teorie se okamžitě chopil právě jmenovaný předseda rady ministrů Valentin Pavlov. Krjučkov se ve svém projevu na uzavřeném zasedání Nejvyššího sovětu v červnu roku 1991 snažil přečtením tajné zprávy 1. hlavní správy, kterou politbyru zaslal před čtrnácti lety Andropov, ospravedlnit přesvědčení staré gardy KGB o lstivém spiknutí Západu zaměřeném na sabotování sovětského systému. Tato zpráva tvrdila, že CIA verbuje „bez ohledu na náklady“ agenty v sovětské ekonomice, v administrativě i v oblasti vědeckého výzkumu a poskytuje jim výcvik v provádění sabotáží. Krjučkov prohlásil, že některé ze současných problémů Sovětského svazu mají původ právě v této tajné sabotážní ofenzivě.²⁷

Tyto a jiné fantastické teorie spiknutí jasně ukazovaly, v jakém stavu dezorientace a negace se vedoucí představitelé centrály ocitli v důsledku zhroucení politického systému, jehož byli součástí, a v důsledku celosvětové potupy, kterou tento systém utrpěl. Jejich debakl byl tak obrovský, že jej kvůli ideologickým klapkám na očích vůbec nedokázali pochopit. Míru tohoto nepochopení dosvědčil Krjučkov tím, že se v srpnu roku 1991 postavil do čela organizátorů neúspěšného puče zastánců tvrdé linie, kterým sice chtěli Sovětskému svazu pomoci, ale namísto toho jen urychlili

jeho rozpad. K lidem, kteří stejně jako oni nic nepochopili, patřil také Fidel Castro, který byl po celou předcházející generaci nejspolehlivějším spojencem Sovětského svazu ve třetím světě. Krjučkov v červnu, kdy se jeho pučistické plány nacházely již v závěrečné fázi, odletěl do Havany, kde jej přivítali velmi vřele, na rozdíl od velmi chladného přivítání, jakého se o dva roky dříve dostalo Gorbačovovi. Také Castro, stejně jako Krjučkov, obvinil Gorbačova ze „zničení autority [komunistické] strany“. *Izvestija* později pravděpodobně správně uvedly, že Krjučkov uzavřel s Castrem tajnou dohodu o tom, že škody, které na sovětsko-kubánských vztazích způsobil Gorbačov, společně napraví. V červenci poslal Krjučkovův spolupřekle-nec, viceprezident Gennadij Janajev, který se již brzy měl během srpnového puče stát „úřadujícím prezidentem“, Castrovi tajný dopis, ve kterém jej ujistil, že „Brzy se věci změni k lepšímu.“ Zprávu o puči, o němž se Janajevův dopis v náznamech zmiňoval, přivítalo kubánské vedení s nadšením, které o pár dní později, po jeho neúspěchu, vystřídalo trpké zklamání.²⁸

KGB sice v Africe, v Asii, v Latinské Americe a na Středním Východě slavil nad Západem řadu taktických vítězství, ale jeho operace z období studené války skončily strategickou porážkou mnohem dříve, než se v důsledku neúspěšného srp-nového puče zhroutil samotný Sovětský svaz. Ambiciózní strategie vítězného boje proti hlavnímu protivníkovi ve třetím světě, která by rozhodla o „osudu celosvětové konfrontace mezi Spojenými státy a Sovětským svazem, mezi kapitalismem a socialismem“²⁹ se ocitla v troskách již v polovině osmdesátých let. Ambiciózní strategie KGB neuspěla hlavně proto, že neuspěl Sovětský svaz. Dobrá rozvědka sice někdy může znásobit diplomatickou a vojenskou sílu těch států, které jí umějí efektivně využívat, ale nedokáže vykompenzovat slabé stránky systému, jehož základy jsou tak špatné, jako tomu bylo v případě Sovětského svazu. Pokusy přenést prvky neefektivní sovětské plánované ekonomiky a kolektivizovaného zemědělství do jiných světadílů skončily všude katastrofou. Harvardský ekonom Jeffrey Sachs odhadl, že pokud by Afrika uplatňovala politiku volného trhu jako východoasijské vlády, její průměrná míra růstu na obyvatele by v letech 1965 až 1990 činila 4,3 procenta a pří-jmy by se ztrojnásobily. Skutečná hodnota dosáhla pouhých 0,8 procent.³⁰

Sovětské řeči o solidaritě s národněosvobozeneckým hnutím zněly po invazi do Afghánistánu ještě neupřímněji než předtím. V osmdesátých letech už Sovětský svaz, jehož vláda jedné strany i plánované hospodářství šly k neodvratnému zá-niku, nemohl kromě zbraní nabídnout třetímu světu nic významného. Ty si však většina jejich příjemců nemohla dovolit kupovat, a v silách Moskvy už nebylo je sponzorovat (i když tak často činila). Obrovské objemy vývozu sovětských zbraní destabilizovaly ekonomické i společenské systémy jejich příjemců ve třetím svě-tě, od Peru až po Afghánistán. Nejvážnějšími důsledky trpěla ze všech světadílů nejvíce Afrika, kde se Sovětský svaz stal od poloviny sedmdesátých do poloviny osmdesátých let hlavní silou stojící v pozadí nebývalého rozmachu zbrojení. Hod-nota dovozu zbraní do zemí subsaharské Afriky vzrostla z ročního průměru asi 150 milionů dolarů (při stálých cenách amerického dolaru z roku 1985) koncem šede-sátých let na 370 milionů v letech 1970–1973 a 820 milionů v letech 1974–1976,

aby v letech 1977–1978 dosáhla vrcholu téměř 2500 milionů dolarů; tento nárůst způsobily hlavně ohromné sovětské dodávky zbraní do Etiopie v době války se So-málskem. V letech 1980–1987 zůstávaly roční dovozy zbraní víceméně stabilně na hodnotách kolem 1575 milionů, ale po skončení studené války v letech 1989–1993 prudce poklesly na 350 milionů; číslo za rok 1993 bylo od poloviny šedesátých let nejnižší.³¹ Historik Afriky profesor John Clapham tvrdil, že tyto obrovské zbrojní dodávky vlastně v konečném důsledku státy, do nichž směřovaly, vůbec neposílily, ale naopak oslabily a v některých případech nakonec i zničily. Africké země, kte-ré se v sedmdesátých a osmdesátých letech staly největšími příjemci zbraní stude-né války, patřily v letech devadesátých k těm africkým státům, které zkrachovaly a zhroutily se jako první.³²

Vzhledem k tomu, jak málo mohl Sovětský svaz třetímu světu nabídnout, na poli public relations dosahoval – někdy s pomocí svých přátel – značných úspěchů. Jeho nejspolehlivější a nejmvlivnější zastávce ve třetím světě Fidel Castro byl v roce 1979 zvolen na příští tři roky předsedou Hnutí nezúčastněných zemí – i když Kuba vůbec nebyla nezúčastněná, naopak udržovala se zeměmi sovětského bloku těsné vztahy. Castro ihned využil svého talentu k protiimperialistické propagandě a v říj-nu přivezl do New Yorku na velkou recepci uspořádanou v dvanáctiposchodové kubánské misi při Organizaci spojených národů (kromě USA a SSSR šlo o největší zastupitelský úřad při OSN) impozantní množství rumu a humrů, a pak před Val-ným shromážděním pronesl plamennou dvouhodinovou řeč, v níž žádal „bohaté imperialisty“ (hlavně a především Spojené státy), aby během následujících deseti let poskytli rozvojovým zemím 300 miliard dolarů.³³ Antiamerikanismus a antiim-perialismus měly, alespoň pokud šlo o projevy, větší celosvětový ohlas než antiko-munismus, což bylo pro oficiální sovětskou propagandu a pro aktivní opatření KGB to nejdůležitější.

Spojené státy sice disponovaly největší koncentrací odborníků na public relations ve světě, ale vykreslit příznivý – nebo alespoň vyvážený – obraz své politiky vůči třetímu světu nedokázaly. Spojené státy přesto, na rozdíl od Sovětského svazu, měly vše, po čem zbytek světa toužil. Americká hudba, filmy, televize, informační tech-nologie, neformální oblečení, rychlé občerstvení i nealkoholické nápoje, to vše bylo součástí té nejvšudypřítomnější popkultury v dějinách světa. Spojené státy patřily k nejvyhledávanějším cílům jak ekonomických uprchlíků, tak i vysokoškolských studentů z třetího světa, z nichž jen málokterí dali přednost práci či studiu v zemích sovětského bloku. Amerika byla též jedním z hlavních světových center, kde vznikla řada hnutí bojujících za pokrokové cíle – například za lidská práva, zrovnoprávnění homosexuálů, feminismus a životní prostředí; takováto hnutí v SSSR sovětský re-žim pronásledoval. Na mezinárodních schůzkách, jichž se ve velkém počtu účast-nily země třetího světa, se však Spojené státy často ocitaly v roli hlavního obětího beránka. Shromáždění Světové rady církví, které se konalo v roce 1983 ve Vancou-veru, odsoudilo západní kapitalismus jako hlavní zdroj bezpráví ve světě, který při-náší taková zla, jako je sexismus, rasismus, „kulturní závislost, kolonialismus a ne-okolonialismus“. Shromáždění naproti tomu zaujalo účastný postoj k sovětským

nesnázím v Afghánistánu a ke stažení sovětských vojáků vyzvalo jen „v kontextu celkového politického urovnání mezi Afghánistánem a SSSR“ (příhodně přitom pozapomnělo, že kábulský režim nastolili sověští okupanti); další jeho výzva se týkala „ukončení dodávek zbraní opozičním skupinám ze zahraničí“ (jinými slovy chtělo odeprít zbraně těm, kteří se proti sovětské okupaci postavili).³⁴

Jedna z největších předností americké kultury – její schopnost kritizovat samu sebe – se v klimatu studené války stala z hlediska zahraniční politiky slabou stránkou USA. Zatímco Sovětský svaz dělal, co mohl, aby své neúspěchy utajil, Spojené státy své problémy zveřejňovaly. V letech, kdy probíhala válka ve Vietnamu, kritizovali politiku USA ve třetím světě nejučinněji právě Američané. „Rokem špionáže“ začalo v roce 1975 období, v němž veřejnost podrobila CIA snad nejostřejší kritice. Dosud nikdy se neúspěchy žádné zpravodajské služby na veřejnosti tak důkladně nepropíraly. Celostátní ostudné skandály „Watergate, Vietnam a CIA“ odsoudil v průběhu své kampaně k americkým prezidentským volbám v roce 1976 i Jimmy Carter.³⁵ Přestože zneužívání KGB vykazovalo mnohem větší míru zločinnosti než zneužívání CIA, nedostávalo se mu takové publicity a nepřitahovalo ve světě tolik pozornosti. Zastánci nejrůznějších teorií spiknutí, kteří našli ochotné posluchačstvo jak uvnitř Spojených států, tak i za jejich hranicemi, pak zločinné aspekty americké zahraniční politiky a tajných operací ještě více zveličili. Vzhledem k tomu, že většina Američanů byla přesvědčena, nebo měla podezření, že v zavraždění prezidenta Kennedyho měla prsty CIA, pak příliš nepřekvapuje, že se tolik lidí ve třetím světě domnívalo, že se CIA vymkla jakékoli kontrole.

Kampaně aktivních opatření KGB proti hlavnímu protivníkovi tak měly snadný cíl. Jejich úspěchy sice není možno kvantifikovat, jisté zvýšení míry antiamerikanismu, zvláště ve třetím světě, však pravděpodobně způsobily a protiamerické konspirační teorie obohatily o několik neotřelých variant. Nebyť padělků sekce A, nejspíše by tolik představitelů třetího světa a tvůrců veřejného mínění nedospělo k přesvědčení, že se na ně a na jejich země CIA zaměřila. A obvinění USA z toho, že jsou odpovědné za AIDS a kšeftování s dětskými orgány, by se bez pomoci KGB pravděpodobně také tak úspěšně nešířila. KGB též s pozoruhodnými úspěchy odvracel pozornost od svých vlastních operací poukazováním na operace CIA, ať už skutečné či smyšlené. Například tajné akce v Africe během studené války se stále velmi často považují za výhradní doménu Ústřední zpravodajské agentury. Nelson Mandela ve svých většinou objektivních a smířlivých pamětech odsoudil CIA za „mnohé zavrženíhodné aktivity, jimiž podporovala americký imperialismus“,³⁶ ale roli, kterou v Africe sehrál KGB nebo kterákoli jiná zpravodajská agentura zemí sovětského bloku, například při výcviku krutých zpravodajských služeb afrických marxistických režimů, kritice vůbec nepodrobil.

Mnozí bývalí sověští zpravodajci jsou na úspěchy KGB stále hrdí. Leonid Šebaršin, pravděpodobně nejschopnější z náčelníků zahraniční rozvědky, trvá na tom, že „sovětská rozvědka byla nejlepší na světě“. A klade si otázku: „Proč jsme měli takovou převahu [nad CIA]? Protože většina našich důstojníků vykonávala svou práci se zápallem ... Nadšení a obětavost – taková byla realita KGB.“³⁷ Jeden z nej-

úspěšnějších důstojníků KGB ve třetím světě Nikolaj Leonov jednak neustále obhajuje úspěchy sovětské zahraniční rozvědky, jednak tvrdí, že Sovětský svaz měl ve třetím světě větší politický a vojenský vliv než Spojené státy. Je přesvědčen, že nebyť zhroucení Sovětského svazu zevnitř, byl by v zahraničí nad Západem „nakonec zvítězil“.³⁸

Šebaršin ani Leonov, stejně jako další bývalí významní představitelé 1. hlavní správy, stále nedokázali pochopit, že KGB nebyl obětí neúspěšného systému, ale naopak stál u zrodu většiny těch nejrůdnějších případů jeho zneužití. NKVD za Stalina sledovala a potlačovala jeho odpůrce – skutečné i jen údajné – v rozsahu, jaký neměl v Evropě v době míru obdoby. V poněkud méně krutém období po Stalinovi se KGB stal hlavní složkou systému společenské kontroly, která byla tak všudypřítomná, že na odpor se zmožila jen nepatrná menšina neohrožených disidentů. Motivům tajných disidentů v řadách KGB, k nimž patřili například Vasilij Mitrochin a Oleg Gordijevskij, kteří poznali, co je KGB zač a rozhodli se jeho autoritu podkopat, mnozí veteráni KGB kvůli své neschopnosti vypořádat se se skutečnými důsledky činnosti sovětských zpravodajských služeb nedokáží porozumět. Západní historikové špionáže samozřejmě chápou, že ideologičtí „krťci“ byli během studené války jak na Východě, tak i na Západě. Obhájci 1. hlavní správy to vidí jinak. Na jedné straně motivy sovětských ideologických agentů na Západě idealizují, na straně druhé obvykle odmítají připustit, že Západ v Sovětském svazu vůbec nějaké ideologické agenty měl. Jevgenij Primakov, jeden z předních intelektuálů v ruské zahraniční rozvědce, který měl s 1. hlavní správou úzké a dlouholeté kontakty a posléze se stal prvním ředitelem SVR, její postsovětské nástupkyně, se stále drží neuvěřitelně zromantizované představy cambridgeského „krťka“ Donalda Macleana, jehož osobně znal, jako „skotského aristokrata“ (přestože žádný titul neměl, ačkoli byl synem rytíře), který se vzdal tak velkého jmění, že by bylo pokrylo veškeré provozní náklady sovětské zahraniční rozvědky (což je absurdně přehnané), aby mohl „z čistě ideologických důvodů“ pracovat jako agent–infiltrátor. Primakov oproti tomu popírá, že by Gordijevského motivovala k odsouzení sovětského systému ideologie, přestože opakovaně nasazoval svůj život za věc, v níž hluboce věřil.³⁹ Vadim Kirpičenko, dnes hlavní poradce ředitele SVR, stejně jako Primakov i nadále trvá na tom, že v Sovětském svazu nikdy žádní západní agenti nepracovali kvůli ideologickým motivům: „Žádní čistě ideologičtí bojovníci za nádherný kapitalistický systém nikdy neexistovali.“ Proto Kirpičenko zastává názor, že Mitrochin, Gordijevskij a další, kteří riskovali život, aby odhalili nečinnost KGB, byli pouhými „zrádci“, jejichž motivem byly „nejrůznější slabosti“ – „psychologická nevyrovnanost“, „neshody v rodině“, hypochondrie, snaha „způsobit šéfovi problémy“ nebo touha po penězích.⁴⁰

Takovéto názory jsou dědictvím přístupu sovětského státu s vládou jedné strany, který vždy odmítal přiznat, že by nějaký disident mohl jednat na základě mravního principu. Studenoválečnická posedlost KGB takzvanou „ideologickou diverzí“ nebyla jen zrůdná, ale dosahovala takové absurdnosti, jež se dala srovnat snad jen s Brežněvovou maniakální vášní pro medaile. Za potenciálně diverzní činnost byl považován i zájem o abstraktní umění nebo poslouchání závadného druhu hudby.

Moskevská správa KGB a 5. správa (která se zabývala ideologickou diverzí) v roce 1979 hrdě hlásily, že jejich agenti v uměleckých kruzích úspěšně „zabránili sedmi případům, kdy se avantgardní umělci provokativně pokusili své obrazy vystavit“. Oblastní KGB vynakládaly enormní úsilí na zjišťování, jakou úlohu hraje v posilování ideologické diverze u mladých lidí západní populární hudba. KGB v Dněpropetrovské oblasti, kde svou kariéru stranického aparátčíka zahájil Brežněv, varoval, že „Dokonce i poslech hudebních programů poskytoval mladým lidem zkreslenou představu o sovětské skutečnosti a vedl k případům vlastizrádné povahy.“ Takovéto zprávy nám připomínají, jak snaha objevit ideologickou diverzi zničila u lidí, kteří se ve svaté válce proti ní angažovali, veškerý smysl pro absurditu. Interní časopis centrály KGB *sborník* pravidelně triumfálně oslavoval úspěchy v boji proti diverzi, které však měly podle jakýchkoli objektivních norem jen zanedbatelný význam. K takovým „úspěchům“ patřil i hon na diverzanta s krycím jménem CHUDOŽNIK („Umělec“), který začal v roce 1971 výborům KSSS a Komsomolu posílat anonymní, rukou psané dopisy, které napadaly marxismus-leninismus a nejrůznější stranické funkcionáře. Přestože se žádný z jeho dopisů nedostal na veřejnost a přestože pro režim nepředstavoval vůbec žádné nebezpečí, byly na jeho vystopování nasazeny prostředky výrazně vyšší, než jaké se na Západě vynakládaly na velké případy vyšetřování vražd. Vzhledem k tomu, že CHUDOŽNIK adresoval některé dopisy vojenským komsomolským organizacím, rozjelo se obrovské pátrání v záznamech lidí propuštěných z vojenských výcvikových středisek i ve složkách záložních důstojníků. Poštovní cenzorská služba dlouhé měsíce pátrala v Moskvě, Jaroslavli, Rostově a Gavrilovu-Jamu, kde byly jeho dopisy vhozeny do schránek, po rukopisu, který by se tomu CHUDOŽNIKOVU podobal. Mnoha agentům a spolupracovníkům KGB byly také předloženy vzorky jeho rukopisu spolu s charakteristikou jeho předpokládaného psychologického profilu. Další obrovská průzkumná akce měla za úkol identifikovat a prozkoumat úřední formuláře, které někdy mohl CHUDOŽNIK vyplnit. Nakonec se jeho písmo našlo v roce 1974, po téměř tříletém pátrání, na žádosti podané bytové komisi města Rostova, a zjistilo se, že jde o předsedu jednoho rostovského uličního výboru jménem Korobov; byl postaven před soud a uvězněn. Toto neskutečné vyšetřování bylo naprosto v souladu s politikou centrály. Na konferenci 5. správy v roce 1979 Andropov prohlásil, že KGB si nemůže dovolit ignorovat aktivity jediného disidenta, ať jsou jakkoli prapodivné.⁴¹ Kdysi nejmladší generál sovětské zahraniční rozvědky Oleg Kalugin, který byl po neshodách s Krjučkovem v roce 1980 převelen z 1. hlavní správy na funkci zástupce ředitele leningradského KGB, brzy pochopil, že větší část práce KGB byla „detailně zinscenovanou fraškou“, s jejíž pomocí se zoufale snažil odhalit dostatečné množství případů ideologické diverze, které by ospravedlnily jeho přemrštěnou velikost a finanční nároky.⁴²

Obhájci operací sovětské zahraniční rozvědky se snaží distancovat se od porušování lidských práv, jehož se KGB doma dopouštěl. První díl *Mitrochinova archivu* však ve skutečnosti ukazuje, že boj proti ideologické diverzi doma i v zahraničí byl pečlivě koordinován. Stejně jako se za „velkého teroru“ před druhou světovou válkou stal hlavní prioritou operací zahraniční rozvědky hon na Trockého a další

„nepřátele lidu“,⁴³ tak také na „agenturních operativních opatřeních“ proti některým předním disidentům se v sedmdesátých letech společně domluvili náčelník 1. hlavní správy Krjučkov a náčelníci vnitřní bezpečnosti. Začátkem roku 1977 již bylo doma i v cizině v běhu nebo těsně před zahájením celkem třicet dva společně naplánovaných operací aktivních opatření, jejichž cílem bylo zdiskreditovat a psychicky podlomit Andreje Sacharova (podle Andropovova vyjádření „veřejného nepřítele číslo jedna“).⁴⁴ Podobně zahraniční a domácí odnože KGB spolupracovaly i při fanatické kampani proti „sionistické diverzi“ a proti židovským „otkazníkům“.⁴⁵ První hlavní správa byla až do posledních let studené války rozhodnuta zabránit všem sovětským disidentům a defektorům, aby dosáhli uznání v zahraničí – dokonce i v oborech, jež s politikou neměly vůbec nic společného (alespoň podle západních měřítek). Centrála věnovala ohromnou spoustu času a energie vymýšlení způsobů, jak zničit kariéru Rudolfa Nurejeva, Natalie Makarovové a dalších členů sovětského baletu, kteří zůstali v zahraničí. Po emigraci skvělého violoncelisty Mstislava Rostropoviče a jeho ženy, zpěvačky Galiny Višněvské na Západ, požádala centrála všechny zpravodajské služby země sovětského bloku o pomoc při infiltraci do jejich nejbližšího okolí a při akcích zaměřených na poškozování jejich pověsti. Další prioritou zahraničních operací KGB se staly operace, jež měly zabránit šachistům-disidentům zvítězit v utkáních proti šachistům ideologicky pevným. Na mistrovství světa v šachu, které se konalo v roce 1978 na Filipínách, byl vyslán tým osmnácti operativců 1. hlavní správy, který měl zajistit vítězství sovětského mistra světa Anatolije Karpova nad emigrantem Viktorem Korčným.⁴⁶

KGB sehrál během studené války hlavní roli v těch nejhorších případech porušování lidských práv Sovětským svazem v zahraničí i doma: patřilo k nim potlačení maďarského povstání v roce 1956,⁴⁷ rozdrčení Pražského jara v roce 1968,⁴⁸ invaze do Afghánistánu v roce 1979⁴⁹ a nátlak na komunistický režim v Polsku, aby v roce 1981 v zárodku zadusil demokratické hnutí Solidarita.⁵⁰ Sovětský utlačovatelský systém se začal do zahraničí šířit v období mezi dvěma světovými válkami. Maův šéf bezpečnosti Kchang Šeng se za Velkého teroru ve stalinském Rusku naučil, jak lze ideologickou diverzi brutálně likvidovat, a později tyto metody zavedl v Číně.⁵¹ Komunistická nadvláda v nově utvořeném sovětském bloku ve střední a východní Evropě po druhé světové válce závisela na sledovacích a represivních systémech, které realizovaly místní bezpečnostní služby vzniklé podle vzoru KGB.⁵² Během studené války došlo k vývozu některých prvků těchto systémů do mnoha spřátelených a spojeneckých zemí Sovětského svazu v jiných světadílech. Jednou z nejhorších stránek zahraničních operací KGB a zpravodajských služeb dalších států sovětského bloku se stala podpora, kterou poskytovaly představitelům států s vládou jedné strany při rozdrčení odporu proti jejich režimům v zemích třetího světa od Afghánistánu až po Etiopii.

Vzhledem k tomu, že všechny vlády států, v nichž vládne jen jedna strana, považují jiné názory za nezákonné, potřebují zavést systémy tajného sledování a kontroly, aby mohly postup opozice sledovat a držet pod kontrolou, i když hranice toho, co je povoleno, mohou být v každém státě jiné. Skutečný význam KGB pro přežití

Sovětského svazu se v plném rozsahu ukázal teprve poté, kdy se za Gorbačova začal rozpadat obrovský aparát sovětské kontroly společnosti. Manifest konzervativních vůdců srpnového puče z roku 1991, jehož hlavním organizátorem byl Krjučkov, nepřímou připustil, že zmírnění kampaně proti ideologické diverzi otřáslo základy státu, v němž existovala jen jedna strana: „Orgány na všech úrovních ztratily důvěru obyvatelstva ... Lidé si ze všech státních institucí začínají tropit zlomyslný posměch ... Země se stala v podstatě neovladatelnou.“ Spiklenci však nepochopili, že na obrat je už příliš pozdě. Gorbačov pak napsal: „Pokud by ke státnímu převratu došlo o rok a půl nebo o dva dříve, pravděpodobně by se byl mohl podařit. Ale teď už byla společnost úplně jiná.“ Tím nejpodstatnějším, co přispělo ke změně atmosféry, se stal upadající respekt k zastrašující moci KGB, který byl až dosud schopen zadusit v Moskvě jakoukoli demonstraci v zárodku. Nejvýraznějším symbolem nezdaru srpnového puče se stalo stržení obrovské sochy zakladatele Čeky Felixe Dzeržinského ze soklu uprostřed náměstí před ředitelstvím KGB. Lubjanku obklopil veliký dav lidí, jaký by se byl ještě před pár lety neodvážil sejít, a s jásotem sledovali, jak se „železný Felix“ houpe v oprátce spuštěné z obřího jeřábu, který pro tento účel poskytl moskevský magistrát.⁵³

KGB kromě potlačování občanských svobod ve vlastní zemi také degradoval sovětskou zahraniční politiku. Přestože 1. hlavní správa dosáhla při shromažďování zpravodajských informací četných úspěchů, svým politicky korektním hodnocením hlavního protivníka a jeho spojenců sovětské představitelky spíše utvrzovala v nepochopení situace, než aby jejich názory uváděla na pravou míru. Spíše než z přísně tajných zpráv sovětské rozvědky by se bylo politbyro ještě v předvečer Gorbačovovy éry více dozvědělo ze sledování předních západních deníků. Například Krjučkov ve svém hodnocení mezinárodní situace obsaženém v plánu práce 1. hlavní správy na rok 1984 tvrdil, že „imperialistické státy sprádají intriky proti Polsku a Afghánistánu“, ale o masovém odporu proti vládě komunistů a proti sovětské nadvládě, který v obou zemích tuto krizi způsobil, se vůbec nezminil. Podobně také Krjučkovova pravidelná dvouletá zpráva z počátku roku 1984 o operacích KGB a o mezinárodních událostech za předchozí dva roky dospěla k panikařskému závěru, že „prohlubující se společenská a hospodářská krize v kapitalistickém světě“ dosáhla tak propastné hloubky, že imperialisté, „aby se zbavili problémů, které způsobili“, vážně uvažují o zahájení termonukleární války. O mnohem hůře řešitelných ekonomických problémech zemí sovětského bloku se však samozřejmě nezminila.⁵⁴ Vliv KGB na sovětskou zahraniční politiku se často podceňoval. Dokonce i ta zpravodajská hlášení, která se nejotřesněji mýlila – například z počátku šedesátých a z počátku osmdesátých let, podle nichž Spojené státy plánovaly první jaderný úder – však mohla politiku významně ovlivnit, pokud by je ti, kdo o ní rozhodovali, vzali vážně, což se v obou těchto případech stalo.⁵⁵

Již první díl *Mitrochinova archivu* se snažil ukázat, že výsledků sovětské vědecko-technické špionáže (S&T) na Západě, jež zdaleka nebyla potřebou politické korektnosti tak zatížena, se využívalo mnohem efektivněji, než jak tomu bylo u špionáže politické. Plány první americké atomové bomby, které pro Moskvu

opatřili její britští a američtí agenti, patřily mezi nejdůležitější vojenská tajemství, jaká kdy některá zpravodajská služba získala. Také vývoj sovětského radaru, raketové techniky a tryskového pohonu, stejně jako v případě jaderných zbraní, zpočátku do značné míry závisel na utajeném získávání západních technologií. Ohromné množství informací S&T ze Západu (a zvláště z USA), jež do Sovětského svazu, který kdosi krásně nazval „Horní Voltou s raketami“, proudilo po celou studenou válku, může pomoci vysvětlit jeden z hlavních paradoxů SSSR: na jedné straně dokázal zůstat vojenskou supervelmocí, na straně druhé se v dětské úmrtnosti a v dalších ukazatelích společenské deprivace pohyboval na úrovni zemí třetího světa. Skutečnost, že rozdíly mezi zbraňovými systémy Sovětského svazu a Západu byly mnohem menší než v jiných oblastech hospodářské produkce, nezpůsobila jen prioritou, jaká jim v sovětském systému náležela, ale také pozoruhodné úspěchy při shromažďování vědecko-technických informací na Západě. Proniknout do amerických podnikatelských kruhů bylo po většinu studené války mnohem snazší než infiltrovat federální vládu. KGB již dlouho předtím, než se mu v roce 1985 v osobě Aldriche Amese konečně podařilo získat významného špiona v CIA, řídil řadu jiných námezdných agentů pracujících u dodavatelů amerického obranného průmyslu a také v mnoha případech odposlouchával jejich faxové komunikace. Podle odhadu Pentagonu bylo počátkem osmdesátých let pravděpodobně 70 procent všech moderních zbraňových systémů zemí Varšavské smlouvy založeno na západních technologiích. Obě strany studené války – Varšavská smlouva i NATO – tak byly závislé na americkém know-how. Neefektivní sovětské plánované hospodářství však mimo obranný průmysl nebylo schopno většinu z obrovského množství vědecko-technických informací získaných na Západě dobře využít.⁵⁶

Ruská zpravodajská komunita, jež se na konci sovětské éry stala terčem posměchu a pomluv, se od té doby pozoruhodně úspěšně vzpamatovala a znovu získala politický vliv. Všichni tři poslední premiéři ruské federace v době, kdy byl prezidentem Boris Jelcin – Jevgenij Primakov, Sergej Stěpašin a Vladimir Putin – dříve pracovali jako šéfové rozvědky. Putin, který v roce 2000 Jelcina ve funkci prezidenta nahradil, je jediným důstojníkem 1. hlavní správy, který se stal nejvyšším ruským představitelem.⁵⁷ Ředitel SVR Sergej Nikolajevič Lebeděv říká: „Díky tomu, že prezident rozumí zpravodajské činnosti a že máme příležitost hovořit s ním stejnou řečí, se naše práce výrazně zjednodušila.“⁵⁸ Žádná dřívější hlava státu v Rusku a možná ani nikde jinde ve světě se tolika bývalými důstojníky zpravodajských služeb nikdy neobklopila.⁵⁹ Putin má také nad zpravodajskými službami mnohem bezprostřednější kontrolu než kterýkoli jiný ruský vůdce od dob Stalina. Kirpičenko tvrdí: „Jsme pod kontrolou prezidenta a jeho administrativy, protože rozvědky je přímo podřízena výhradně prezidentovi a nikomu jinému.“ Zatímco však Stalinovi říkali šéfové jeho špionáže obvykle to, co chtěl slyšet, Kirpičenko prohlašuje: „Teď říkáme, jak to je.“⁶⁰

Zadání dnešní FSB a SVR se od úkolů KGB výrazně liší. Andropov začátkem osmdesátých let hrdě tvrdil, že KGB hraje významnou úlohu v postupu světové

revoluce.⁶¹ Současná „koncepte národní bezpečnosti“, která byla přijata začátkem nového tisíciletí, oproti tomu zdůrazňuje obranu tradičních ruských hodnot:

K zajištění národní bezpečnosti Ruské federace patří také obrana kulturního a duchovně-morálního dědictví, historických tradic a norem společenského života, zachování kulturního vlastnictví všech národů Ruska, utváření státní politiky v oblasti duchovní a morální výchovy obyvatelstva...

Jedním z charakteristických rysů sovětského zpravodajského systému byl počínaje Čekou až po KGB radikální ateismus. FSB však nakonec v březnu roku 2002 Boha našla. Patriarcha Alexij II. vysvětlil zrestaurovaný ruský pravoslavný kostel v centru Moskvy jako farní kostel FSB, jehož úkolem bude starat se o dříve zanedbávané duchovní potřeby jejích zaměstnanců. Ředitel FSB Nikolaj Patrušev a patriarcha zpečetili tento mystický svazek pravoslavné církve a aparátu státní bezpečnosti slavnostní výměnou darů. Patrušev věnoval patriarchovi symbolický zlatý klíč od kostela a ikonu patrona Moskvy sv. Alexeje, patriarcha dal řediteli FSB na oplátku ikonu Matky Boží „Umilenije“ a ikonu s podobiznou sv. Nikolaje, Patruševova vlastního ochránce – pokud by byl dříve něco takového vlastnil kterýkoli důstojník KGB, šlo by o tak závažné provinění, že by ihned přišel o místo. FSB se sice samozřejmě nestala první zpravodajskou agenturou na světě, jejímiž zaměstnanci by byli pouze nebo převážně věřící lidé, ale řada někdejších i současných ruských zpravodajských důstojníků k pravoslavné církvi konvertovala – patřil k nim i Nikolaj Leonov, který před půl stoletím jako první upozornil centrálu na revoluční potenciál Fidela Castra. „Spiritualita“ se stala běžným námětem propagačních materiálů FSB určených k její prezentaci na veřejnosti. Vasilij Stavickij uveřejnil v letech 1999–2001, kdy byl ředitelem odboru pro styk s veřejností FSB, několik svazků poezie se silným „duchovním“ obsahem, mezi nimi *Tajnosti duše* (1999), knihu „duchovně vlasteneckých“ básní pro děti s názvem *Mamínko, zapal svíčku* (1999) a *Souhvězdí lásky: Vybrané verše* (2000). Mnohé ze Stavického básní byly zhudebněny a nahrány na CD, jež prý jsou mezi funkcionáři FSB velmi oblíbená.⁶²

FSB a SVR jsou však i přes nebývalý důraz na „duchovní bezpečnost“ zpolitizovanými zpravodajskými agenturami, které sledují kritiky a odpůrce prezidenta Putina v zahraničí⁶³ i v samotném Rusku. Putin sice během prvního období, kdy byl ve funkci, ujišťoval, že je oddán demokracii a lidským právům, ale postupně se mu podařilo většinu opozice marginalizovat a získat kontrolu nad televizními společnostmi a hlavními médii. Živá veřejná diskuse o politických otázkách, která probíhala v letech Jelcinovy vlády, se teď z větší části vytratila. Místo toho zde postupně vznikl nový systém společenské kontroly, v němž musí ti, kdo se příliš odchýlí od správné linie, čelit zastrašování ze strany FSB a soudů. Výroční zpráva ministerstva zahraničních věcí USA o dodržování lidských práv v roce 2003 upozornila, že řada případů údajně špionáže, které se týkaly vědců, novinářů a ochránců životního prostředí, „i nadále budila vzhledem k absenci náležitého postupu a k ovlivňování soudních případů ze strany FSB značné znepokojení“. Ljudmila Alexejevová, sou-

časná představitelka Moskevské helsinské skupiny, která v Rusku bojuje za lidská práva již od roku 1976, tvrdí: „Tito vědci, novináři a ochránci životního prostředí se provinili pouze tím, že hovořili s cizinci, což byl v Sovětském svazu neodpustitelný přestupek.“⁶⁴ To vše má sice do posedlosti KGB dokonce i těmi nejtriviálnějšími podobami ideologické diverze velmi daleko, ale FSB si svoji roli nástroje společenské kontroly opět našla.

Ruská špionáž proti Západu se zřejmě vrátila na úroveň z dob studené války.⁶⁵ Díky tomu, že hrozba termojaderného konfliktu mezi Ruskem a Západem, která byla během studené války hlavním tématem zpravodajských agentur obou stran, zmizela v postsovětské éře kdesi v nenávratnu, však již ruská špionáž nepředstavuje takové nebezpečí jako kdysi. Zpravodajské služby se počátkem jedenadvacátého století změnilly a větší prioritu než kontrašpionáž poprvé získal boj proti terorismu. KGB považoval v sedmdesátých letech terorismus za zbraň, kterou lze proti Západu příležitostně použít.⁶⁶ V případě FSB a SVR tomu už tak není. Rusko i Západ se sice stále navzájem špehují, ale v boji proti terorismu vzájemně spolupracují. Vzhledem k nadnárodní povaze teroristických operací ani jinou rozumnou možnost nemají. Ředitel SVR S. N. Lebeděv rok po 11. září prohlásil: „Žádná země na světě, ani jakkoli mocné Spojené státy, dnes není schopna bránit se tomuto nebezpečí sama. Spolupráce je nezbytná.“⁶⁷ Dnešní FSB a SVR mají se západními zpravodajskými agenturami oficiální, i když příliš neinzerované styky. V roce 2004 uspořádala FSB v Soči u Černého moře schůzku šéfů zpravodajských agentur ze sedmdesáti zemí (včetně významných představitelů většiny hlavních západních agentur), na níž se hovořilo o mezinárodní spolupráci v boji proti terorismu. Delegáti v průběhu konference zhlédli cvičení (s krycím názvem NABAT) ruských speciálních jednotek, jehož námětem bylo osvobození rukojmí z uneseného letadla na letišti v Soči.⁶⁸

FSB i SVR sice veřejně zdůrazňují „duchovní bezpečnost“, ale ke své daleké před-revoluční minulosti nevzhlížejí tolik, jako ke svým sovětským kořenům – 20. prosince, v den, kdy byla šest týdnů po revoluci založena Čeka coby „meč a štít“ bolševického režimu, pořádají každým rokem oslavy. FSB stále usiluje o navrácení sochy zakladatele Čeky Felixe Dzeržinského na podstavec před budovou svého ředitelství, odkud byla po neúspěšném puči v srpnu roku 1991 odstraněna. SVR považuje za datum svého založení 20. prosinec 1920, kdy vzniklo zahraniční oddělení Čeky. Svě pětasedmdesáté výročí v roce 1995 oslavila vydáním nekritické chvály „přemnoha slavných činů“ sovětských rozvědčků, „kteří výrazně přispěli k zajištění bezpečnosti naší vlasti“.⁶⁹ Také mnohosvazkové dějiny, které začal ve funkci ředitele SVR sepsovat Primakov a na kterých se stále ještě pracuje, chtějí ukázat, že sovětská zahraniční rozvědka počínaje Čekou až po KGB „čestně a obětavě sloužila vlasti a lidu“.⁷⁰ Ať už ruská rozvědka udělala od zhroucení Sovětského svazu sebevětší pokrok, se svou vlastní minulostí se teprve bude muset vyrovnat.